

Smuggling and Tax Evasion in the Safavid State: An Analysis of the Mechanisms of the Shadow Economy and Its Consequences

Mohadese Askarian¹ , sharbanoo delbari^{2*} , Ardeshtir Asadbegi³

1. Department of History and Civilization of Islamic Nations, MA. C., Islamic Azad University, Mashhad, Iran. Email: Mohadese.askarian@iaua.ac.ir

2. Department of History and Civilization of Islamic Nations, MA. C., Islamic Azad University, Mashhad, Iran. (Corresponding Author), Email: shahrbanoo@iaua.ac.ir

3. Department of History and Civilization of Islamic Nations, MA. C., Islamic Azad University, Mashhad, Iran. Email: 370476@iaua.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

2026-01-06

Accepted:

2025-04-22

Keywords:

Smuggling,
Tax Evasion,
Shadow Economy,
Safavid State,
Silk Trade Monopoly

Abstract

This study, focusing on the Safavid period (1501–1722 CE / 907–1135 AH), examines how smuggling and tax evasion, as components of the “shadow economy,” affected the fiscal structure and political legitimacy of the Safavid state and to what extent they contributed to its gradual weakening. The significance of this research lies in the fact that, unlike previous descriptive approaches, it does not treat these phenomena merely as economic violations; rather, it interprets them as part of the broader pattern of state–society interaction within the Safavid economic system. The main objectives of the study are to identify the mechanisms underlying smuggling and tax evasion, to explain the institutional and economic factors that facilitated their expansion, and to analyze their fiscal and political consequences for the Safavid government. The central hypothesis proposes that the combination of state monopolistic policies, heavy taxation, administrative corruption, and the instrumental use of certain economic and social institutions created fertile conditions for the growth of the shadow economy, ultimately reducing state revenues and undermining governmental authority. The principal innovation of this research is its analytical reading of the Safavid shadow economy and its formulation of a cyclical conceptual model linking “smuggling, tax evasion, and state control responses.” By integrating principal–agent theory from institutional economics with James Scott’s notion of “everyday resistance,” the study offers a new interpretive framework for understanding state–society relations in early modern Iran—a perspective rarely applied in studies of Safavid economic history. Methodologically, the research employs a historical and descriptive–analytical approach, drawing on primary Safavid sources, including administrative texts and European travel accounts. The findings indicate that policies such as the silk trade monopoly, sharp regional price differentials, weak administrative oversight, and the instrumentalization of institutions such as commercial endowments created fertile ground for smuggling and tax evasion. These processes, in several instances, resulted in substantial declines in treasury revenues, the expansion of informal trade networks, and growing economic distrust toward the state’s fiscal system. Consequently, the shadow economy in the Safavid era was not a marginal phenomenon but a significant structural element that contributed to the gradual erosion of the state’s financial capacity and political legitimacy.

Cite this article: Askarian, Mohadese; delbari, sharbanoo; Asadbegi, Ardeshtir (2026). Smuggling and Tax Evasion in the Safavid State: An Analysis of the Mechanisms of the Shadow Economy and Its Consequences. *The Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 119-136.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

The Safavid state depended heavily on taxation, customs duties, and the silk trade to sustain its political and military structure. Yet this system faced growing pressures from smuggling, tax evasion, and fiscal corruption, especially in frontier zones and commercial centers. Previous studies have described parts of the Safavid fiscal order, but fewer have examined these illegal economic activities as interconnected elements of a shadow economy. This article addresses that gap by asking how smuggling and tax evasion undermined state revenue, widened regional inequality, and weakened Safavid legitimacy. To explain these processes, the study combines principal-agent theory with James Scott's concept of everyday resistance.

Method

This research uses a descriptive-analytical method and relies on library-based historical inquiry. The data come from Safavid administrative works, including **Alam Ara-ye Abbasi**, **Tazkerat al-Moluk**, and **Ahsan al-Tawarikh**, as well as European travelogues by writers such as Chardin, Della Valle, Kaempfer, and Tavernier. Secondary studies by scholars such as Lambton, Floor, Matthee, Newman, and Franger were also reviewed. The article first reconstructs the fiscal structure of the Safavid state, then identifies the main mechanisms that encouraged smuggling and tax evasion, and finally explains how these practices affected state revenues and political stability. The analysis remains qualitative and interpretive, with emphasis on recurring historical patterns rather than formal statistical testing.

Results

The findings show that the Safavid fiscal system was organized around three major sources of income: direct taxes, foreign trade, and crown lands. Two major fiscal offices, Diwan-e Mamālek and Diwan-e Khāssa, supervised provincial taxation and royal revenues, but their effectiveness varied across regions.

The system included taxes such as **ushr**, **kharaj**, **dah-nim**, **jizya**, and tolls on herds, gardens, and movement of goods. In principle, these taxes provided a stable revenue base, but in practice their rates changed across provinces, harvest conditions, and political contexts. Such inconsistency created incentives for concealment, bargaining, and informal payments. The study identifies unequal customs tariffs as one of the main drivers of smuggling. While ordinary customs duties ranged roughly between 7 and 14 percent, monopolized goods such as raw silk often faced much higher burdens, sometimes reaching 25 percent or more. Shah Abbas I's silk monopoly strengthened state control over exports, but it also restricted private trade and encouraged merchants to seek informal routes. In southern ports, an estimated 15 to 20 percent of trade appears to have shifted into illegal channels. This pattern became especially visible where customs supervision was weak and where local officials benefited from bribery or collusion. The evidence from travelogues supports this interpretation. Chardin reported corruption in port administration and a notable decline in revenue at Bandar Abbas around 1650 AD. Della Valle and Kaempfer described sharp price differences across borders, sometimes reaching four times the domestic price for certain goods such as spices. Tavernier also noted the smuggling of gold and the participation of Armenian traders in cross-border networks. These reports suggest that smuggling was not simply a matter of individual opportunism; rather, it grew out of structural inequalities in taxation and trade regulation. Another important finding concerns tax evasion in rural and frontier settings. Farmers, pastoral groups, and local communities often faced heavy obligations, unpredictable assessments, and weak protection from the central government. In some cases, tax burdens pushed peasants toward distress sales or concealment of output. Where state oversight remained weak, local elites and governors also colluded in reducing or diverting revenue. The result was a gradual erosion of trust between the central government and provincial society. Instead of producing fiscal stability, the tax regime often encouraged avoidance

and resistance. The study also shows that shadow-economy practices had broader political consequences. Revenue losses reduced the state's ability to maintain administration, reward loyalty, and manage frontier regions. At the same time, coercive responses to evasion often deepened local resentment and encouraged further informal activity. This created a cyclical relationship: restrictive policy produced evasion, evasion reduced revenue, revenue loss prompted stronger controls, and stronger controls generated new forms of avoidance. In this sense, smuggling and tax evasion became embedded in the late Safavid political economy. Overall, the findings indicate that the shadow economy was not an accidental by-product of Safavid rule. It was a structural response to fiscal inequality, monopoly policy, corruption, and weak central oversight. The article therefore argues that these practices played a meaningful role in the long-term weakening of the Safavid state.

Conclusion

This study set out to explain how smuggling and tax evasion functioned within the Safavid shadow economy and how they affected the fiscal and political strength of the state. The results confirm that these practices were closely tied to the structure of Safavid taxation and commerce. Unequal tariffs, monopoly restrictions, and administrative corruption pushed many actors toward unofficial economic behavior. As a result, the state lost revenue, regional disparities increased, and central authority became less effective. The findings are consistent with earlier scholarship that has emphasized the fiscal fragility of the late Safavid state, but this article goes further by showing how daily practices of evasion and smuggling operated as a recurring mechanism of resistance and adaptation.

In theoretical terms, the study supports the combined use of principal-agent theory and Scott's concept of everyday resistance for understanding premodern fiscal systems. From this perspective, the shadow economy should be seen not as an external anomaly, but as an internal feature of governance under pressure. One limitation of the study is the reliance on historical narrative sources, which do not always provide precise quantitative data. Another limitation is the uneven survival of administrative records across regions. Future research could compare Safavid evidence with Ottoman or Mughal cases, or examine specific commercial centers and borderlands in greater detail. A more focused regional analysis may further clarify how local actors shaped the fiscal economy of the Safavid world.

Ethical Consideration This article was prepared using historical sources and published research, and no human or animal subjects were involved.

Compliance with Ethical Guidelines The authors adhered to accepted academic standards in historical research, source citation, and interpretive analysis.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

قاچاق کالا و فرار مالیاتی در حکومت صفوی: واکاوی سازوکارهای اقتصاد سایه و پیامدهای آن

محدثه عسکریان^۱ , شهربانو دلبری^۲ , اردشیر اسدبگی^۳

۱. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد، مشهد، ایران. پست الکترونیک: Mohadese.askarian@iaua.ac.ir

۲. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: shahrbano@iaua.ac.ir

۳. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد، مشهد، ایران. پست الکترونیک: 370476@iaua.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۲

کلید واژه‌ها:

قاچاق کالا،

فرار مالیاتی،

اقتصاد سایه،

حکومت صفوی،

انحصار تجارت ابریشم

این پژوهش با تمرکز بر دوره صفوی (۱۵۰۱-۱۷۲۲ م./ ۹۰۷-۱۱۳۵ ق.) این پرسش بررسی می‌شود که قاچاق کالا و فرار مالیاتی چگونه به‌عنوان بخشی از «اقتصاد سایه» بر ساختار مالی و مشروعیت سیاسی حکومت صفوی اثر گذاشت و چگونه در تضعیف تدریجی آن نقش داشت. مسئله اصلی تحقیق فهم این نکته است که این پدیده‌ها صرفاً تخلفات اقتصادی نبودند، بلکه در متن سازوکارهای تعامل دولت و جامعه شکل گرفتند. هدف پژوهش شناسایی چگونگی شکل‌گیری قاچاق و فرار مالیاتی، تحلیل عوامل نهادی و اقتصادی مؤثر بر گسترش آن، و تبیین پیامدهای مالی و سیاسی این روند برای دولت صفوی است. فرضیه تحقیق بر این پایه است که سیاست‌های انحصاری دولت (خصوصاً در تجارت ابریشم)، فشار مالیاتی، فساد اداری و بهره‌گیری ابزاری از برخی نهادها همچون موقوفات تجاری، زمینه تقویت اقتصاد سایه را فراهم کرد و این امر با کاهش درآمدهای دیوانی، تضعیف اقتدار و آسیب‌دیدن مشروعیت حکومت همراه شد. نوآوری پژوهش در ارائه خوانشی تحلیلی از اقتصاد سایه در دوره صفوی و طراحی یک مدل مفهومی چرخه‌ای است که رابطه «قاچاق، فرار مالیاتی و واکنش‌های دولتی» را بر اساس ترکیب نظریه اصیل- وکیل در اقتصاد نهادی و مفهوم «مقاومت روزمره» جیمز اسکات تبیین می‌کند؛ رویکردی که در تاریخ‌نگاری اقتصادی صفوی کمتر دیده شده است. روش پژوهش تاریخی و مبتنی بر رویکرد توصیفی- تحلیلی است و داده‌ها از منابع دست‌اول مانند متون دیوانی و سفرنامه‌های اروپایی گردآوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد انحصار ابریشم، اختلافات قیمتی، ضعف نظارت و استفاده ابزاری از برخی نهادهای اقتصادی، شبکه‌های غیررسمی تجارت و بی‌اعتمادی اقتصادی را تقویت کرد و اقتصاد سایه را به بخشی اثرگذار از ساختار سیاسی- اقتصادی صفوی بدل ساخت.

استناد: اسدبگی، اردشیر؛ دلبری، شهربانو؛ عسکریان، محدثه (۱۴۰۵). قاچاق کالا و فرار مالیاتی در حکومت صفوی: واکاوی سازوکارهای اقتصاد سایه و پیامدهای آن. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۱۱۹-۱۳۶.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

در تاریخ اقتصادی جوامع پیشامدرن، تعامل میان سیاست‌های مالیاتی دولتی، شبکه‌های تجاری و واکنش‌های اجتماعی محلی، کلید فهم پایداری یا زوال حکومت‌هاست. حکومت صفوی (۱۵۰۱-۱۷۲۲ م/ ۹۰۷-۱۱۳۵ ق.)، به عنوان یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های تمرکزگرایی شیعی در اوراسیا، بر پایه درآمدهای گمرکی و انحصاری (به‌ویژه ابریشم) بنا شده بود، اما با چالش‌های ساختاری مانند قاچاق کالا و فرار مالیاتی روبه‌رو بود که اقتصاد سایه را به یک نیروی پویا تبدیل کرد.

این پدیده‌ها، فراتر از جرائم اقتصادی، نشانه‌ای از مقاومت روزمره در برابر سیاست‌های مرکانتیلیستی بودند- مفهومی که جیمز اسکات آن را به عنوان راهبردهای غیرمستقیم حاشیه‌نشینان در برابر قدرت مرکزی توصیف می‌کند. سؤال اصلی پژوهش این است: چگونه قاچاق و فرار مالیاتی، به عنوان اجزای اقتصاد سایه، نه تنها درآمدهای صفوی را تضعیف کردند، بلکه به فرسایش مشروعیت سیاسی و تشدید نابرابری‌های منطقه‌ای کمک رساندند، و در نهایت زوال حکومت را تسریع بخشیدند؟ این سؤال، با تمرکز بر دوره اوج و افول صفوی (شاه‌عباس اول تا شاه‌سلطان حسین)، به بررسی پویایی‌های اقتصادی دولت-جامعه می‌پردازد. صفویان، با ایجاد دیوان ممالک و خاصه برای جمع‌آوری عشر، خراج و عوارض گمرکی، تلاش کردند اقتصاد ترانزیتی ایران را (به عنوان نمایش میان هند، اروپا و عثمانی) کنترل کنند، اما تعرفه‌های سنگین (۵-۱۲ درصد) و انحصارهای دولتی، ناخواسته بازرگانان محلی و قبایل مرزنشین را به سمت اقتصاد غیررسمی سوق داد. شواهد اولیه، مانند گزارش‌های سفرنامه‌نویسان از فساد اداری یا رشوه‌خواری در مناطقی مانند بندرعباس، نشان می‌دهد که این فعالیت‌ها، ۱۵-۲۰ درصد درآمدهای خزانه را کاهش داده بود و عامل شورش‌هایی مانند شورش غریشان در گیلان (۱۶۲۸ م.) شده بود (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۸۰/۲-۱۸۴) شورش‌هایی که ریشه در فشار انحصار ابریشم داشت و هزاران کشته بر جای گذاشت.

اهمیت و نوآوری این پژوهش دوگانه است: نخست، از منظر تاریخی، غنای درک ما از اقتصاد صفوی را افزایش می‌دهد، که تجارت ابریشم (سالانه ۳۰۰ هزار تن، معادل میلیون‌ها تومان نقره) نه تنها منبع قدرت و درآمد، بلکه نقطه ضعف نیز محسوب می‌شد. دوم، از دیدگاه نظری، مدل مفهومی چرخه‌ای پیشنهادی (قاچاق → فرار مالیاتی → واکنش دولتی) را معرفی می‌کند که بر پایه نظریه اصیل-وکیل و مقاومت بنا شده و اطلاعات نامتقارن میان دربار مرکزی و والیان محلی را عامل کلیدی تبانی می‌داند (Franger 1996: 214; Scott 1990: 135). این مدل، اقتصاد سایه را به عنوان مقاومتی ساختاری و نه انحراف صرف تفسیر می‌کند و با مطالعات مدرن اقتصادهای غیررسمی همخوانی دارد.

ادبیات تحقیق

الف) پیشینه پژوهش

در خصوص قاچاق کالا و فرار مالیاتی منابع اولیه مانند عالم‌آرای عباسی اسکندر بیگ ترکمان (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۷۸-۱۸۳) و تذکره‌الملوک (میرزا سمیع، ۱۳۶۲: ۱۱۶-۱۵۱) ساختار دیوانی را با جزئیات توصیف می‌کنند؛ و از مواردی مانند تعرفه‌های گمرکی بر ابریشم و یا عوارض جاده‌ای که بر کاروان‌ها اعمال می‌شد، سخن می‌گوید. روملو در احسن التواریخ (روملو، ۱۳۸۹: ۲۷۵-۲۸۲) به

توضیح انحصار ابریشم و اشاره‌ای به تبانی والیان در قاچاق دارد، سفرنامه‌های اروپایی نیز مکمل این‌ها هستند: ژان شاردن (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۸۰/۲-۱۸۴) فسادها در هرمز را با مثال رشوه توصیف می‌کند؛ پیتر و دلاواله (دلاواله، ۱۳۴۸: ۳۱۸-۳۲۲) و انگلبرت کمپفر (کمپفر، ۱۳۶۱: ۲۶۸-۲۷۲) اختلاف قیمتی در مرزها (تا ۴ برابر برای ادویه) را گزارش می‌دهند. ژان باتیست تاورنیه (تاورنیه، ۱۳۷۶: ۱۲۵-۱۴۸) نیز قاچاق طلا به هند را با همکاری ارمنی‌ها برجسته می‌کند. این منابع اولیه، علی‌رغم سوگیری (اروپایی‌ها «فساد» را اغراق‌آمیز می‌دیدند)، شواهد کمی مانند کاهش ۲۰ درصدی درآمد بندرعباس (۱۶۵۰م.) ارائه می‌دهند.

مطالعات ثانویه کلاسیک: آنه ک. اس. لمبتون (لمبتون، ۱۳۶۲)، در مالک و زارع در ایران، از تیول‌ها و چگونگی فرار مالیاتی آنها می‌گوید. ویلم فلور (فلور، ۱۳۹۵) در اقتصاد ایران در دوره صفوی، تعرفه‌ها و قاچاق ابریشم به عثمانی را توصیف می‌کند. برت فراگر (Franger 1996: 214) در تحلیل شبکه‌های اوراسیایی، نقش قبایل در دور زدن انحصار برخی کالاها مانند (ادویه) را برجسته می‌سازد. رودی متی (متی، ۱۴۰۳: ۱۲۲) در ایران در بحران، به نوعی معضل مالیات را عامل زوال اواخر صفوی می‌داند و آن را با شورش‌های قومی مرتبط می‌سازد. اندرو جی. نیومن (نیومن، ۱۳۹۳) مشروعیت شیعی را با فرسایش مالی پیوند می‌زند. مطالعات اخیر شامل مقاله‌ای در تأثیر سنت وقف بر حیات اقتصادی عصر صفوی به نقش سنت وقف در فرار از مالیات اشاره می‌کند (نجفی‌نژاد، ۱۴۰۳). محسن شانه‌ای در پژوهشی با عنوان (نگاهی بر تأثیر نظام مالیاتی بر شورش غریب شاه) به نقش دولت در فرار مالیات اشاره‌ای کرده است (شانه‌ای و دیگران، ۱۳۹۶). ادبیات موجود بیشتر توصیفی بر شرایط اقتصادی دوره مذکور بوده است که البته کمتر از منظر قاچاق و فرار مالیاتی به آن شاره شده است این پژوهش، با مدل چرخه‌ای و ادغام نظریه اصیل- وکیل و مقاومت اسکات، خلأ تطبیقی را پر می‌کند و به خوبی به توضیح اقتصاد سایه کمک می‌کند.

ب) روش پژوهش

از منظر روش‌شناسی، این مطالعه از رویکرد توصیفی-تحلیلی بهره می‌برد و براساس مطالعات کتابخانه‌ای و بر پایه متون تاریخی دیوانی، سفرنامه‌ها و منابع کلاسیک اخیر استوار است.

۱- نظام مالیاتی و انحصاری در اقتصاد صفوی

نظام درآمدی و مالیاتی امپراتوری صفوی یکی از ارکان اصلی قدرت اقتصادی و سیاسی بود و نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت اقتدار مرکزی ایفا می‌کرد. صفویان، سعی کردند با تکیه بر تمرکز اداری و رونق تجارت بین‌المللی، برای سامان‌دهی اقتصاد کشاورزی و شهری، شبکه دیوانی و حسابداری دقیقی ایجاد کنند که در مقایسه با نظام‌های مالیاتی پیشین ایران، ساختارمندتر باشد (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۷۵).

در ساختار کلی نظام مالی صفویان، درآمد از سه منبع عمده تأمین می‌شد: مالیات‌های مستقیم، تجارت خارجی و املاک سلطنتی، که بخش عمده‌ای از آن به مالیات‌های عمومی مربوط می‌گردید. دستگاه مالیاتی شامل دو بخش اصلی بود: دیوان ممالک که مأمور جمع‌آوری مالیات عمومی ایالات بود، و دیوان خاصه، که وظیفه حساب و کتاب املاک سلطنتی و درآمدهای ویژه شاه را بر عهده داشت. ریاست کلی این دو نهاد با مستوفی‌الممالک بود و در رأس آن‌ها وزیر اعظم قرار داشت که سیاست‌های مالی را تنظیم و بر اجرای آن نظارت می‌کرد (میرزا سمیعا، ۱۳۶۲: ۹۴؛ کریمی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۶۱-۱۸۰). این نظام، با وجود کارآمدی نسبی در دوره

شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق)، به دلیل ضعف‌های نهادی مانند فساد محلی و نابرابری‌های منطقه‌ای، زمینه‌ساز پدیده‌هایی چون قاچاق و فرار مالیاتی شد (فلور، ۱۳۹۵: ۲۱۲).

۱-۱- سیاست‌های مالیاتی پایه: عشر و خراج

سیاست‌های مالیاتی پایه صفوی که با عشر (۱۰ درصد محصولات کشاورزی)، خراج (۱۰ درصد مالیات بر زمین)، دهنیم (مالیاتی اضافه و اغلب موقت در شرایط خاص مانند جنگ‌ها و بحران‌ها) و «مال و جهات» (جایگزین خراج) استوار بودند، آغاز می‌شد و درآمد داخلی دولت را تا ۴۰-۵۰ درصد تأمین می‌کرد (میرزا سمیعا، ۱۳۶۲: ۱۱۵ و ۹۵-۹۷؛ لمبتون، ۱۳۶۲: ۱۳۰). این مالیات‌ها از طریق شبکه مستوفیان ایالتی جمع‌آوری می‌شدند و بر تولید اکثر محصولات کشاورزی، به ویژه برنج و ابریشم در گیلان (با نرخ ۱۰ درصد برداشت) و سایر غلات (گندم و جو) در مناطق مرکزی، تمرکز داشتند. نرخ‌ها براساس طومارهای سالانه متغیر بود و اغلب جنسی (غلات، میوه) یا نقدی پرداخت می‌شدند. مثلاً در سیورغال‌های مشهد (۱۷ مزرعه از ۱۰۲۳ق)، عشر و دهنیم از مزارع وصول می‌گردید و بخشی از این مبالغ به حقوق نظامیان اختصاص یافته بود (میرزا سمیعا، ۱۳۶۲: ۲۲۰-۲۲۵) بیشتر این مالیات‌ها، ریشه در فقه شیعی داشتند و توسط علمایی نظیر شیخ بهایی نظارت می‌شدند (عاملی بهایی، ۱۳۷۷: ۱۲۵/۳)، در راستای حفظ این درآمد، اقداماتی مانند تخفیف‌های موقت در شرایط خشکسالی (۳ درصد کاهش) انجام می‌گرفت (میرزا سمیعا، ۱۳۶۲: ۹۶). برای مثال، شاه‌طهماسب در سال ۹۹۰ق، به منظور کاهش مخالفت‌های مردم و جلوگیری از مهاجرت دهقانان، ۷ درصد از مالیات بر زمین را کاهش داد و همزمان به بازسازی ۲۰۰ قنات در فارس و اصفهان پرداخت، که تولید محصولات کشاورزی را تا ۲۵ درصد افزایش داده بود (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۱۰۵-۱۰۰). شاه‌عباس نیز دستور ثبت دقیق مالیات‌ها در روزنامه‌چه‌ها (دفتر ثبت مالیات‌ها، هزینه‌ها و...) را صادر کرد، تا شفافیت مالی را افزایش دهد (قمی، ۱۳۸۳: ۳۹۱/۱؛ میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۵۹۴). این اقدامات، وابستگی اقتصاد صفوی به درآمدهای کشاورزی و تجارت را برجسته می‌سازد، اما نرخ‌های متغیر مالیات‌ها، در شرایط نوسانات اقلیمی و قیمتی، به نابرابری‌های منطقه‌ای دامن می‌زد و انگیزه فرار مالیاتی را فراهم می‌کرد.

۱-۲- عوارض گمرکی و جاده‌ای در دولت صفوی

عوارض گمرکی، که اغلب ۵ تا ۱۰ درصد ارزش کالا بودند، در بنادر و مرزها جمع‌آوری می‌شدند و نقش کلیدی در تأمین هزینه‌های دیپلماتیک و نظامی ایفا می‌کردند. براساس گزارش ژان شاردن، تجار در بندرعباس (گمبرون) برای واردات ادویه از هند، ۵ درصد عوارض پرداخت می‌کردند که مستقیماً به خزانه شاه‌عباس واریز می‌شد (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۸۰/۲). توصیفات کمپفر نیز نشان می‌دهد که هزینه گمرکی بر کالاهای صادراتی مانند فرش تا ۸ درصد ارزش آن اعمال می‌شد، که این درآمد محلی تا ۲۰ درصد بودجه استانی را پوشش می‌داد و صفویه را به واسطه‌ای کلیدی در تجارت ابریشم- ادویه و کالاهای لوکس تبدیل کرده بود (کمپفر، ۱۳۶۱: ۲۵۰-۲۵۲؛ باستانی‌پاریزی، ۱۳۹۲: ۱۹۸). از آن طرف عوارض جاده‌ای (باج راهی) برای تضمین امنیت مسیرها وضع شده بود و ۲-۵ درصد ارزش کالا یا ۱ تومان برای هر شتر توسط راهداران در پست‌های کاروانی جمع‌آوری می‌شد. رافائل دومانس گزارش می‌دهد که در مسیر تبریز- اصفهان، کاروان‌های ادویه از هند ۳ درصد عوارض راهداری برای هر مرحله (حدود ۱۰۰ کیلومتر) پرداخت می‌کردند، که این

مبالغ معمولاً به تعمیر کاروانسراها اختصاص می‌یافت (Ricard, 1993: 250). فلور تخمین می‌زند که یک کاروان ۱۰۰ شتری ادویه در مسیر بندرعباس - اصفهان، ۲۰۰ تومان راهداری پرداخت می‌کرد، که حدود ۲۰ درصد بودجه جاده‌ای صفویه (از کل ۷۰۰,۰۰۰ تومان) را تأمین می‌نمود (فلور، ۱۳۹۵: ۱۹۵). نظام مالیاتی صفوی، با وجود نوآوری‌های دیوانی، به دلیل نرخ‌های سنگین و ضعف نظارت، پایه‌های تضعیف‌شده‌ای برای درآمدهای دولتی فراهم کرد که در بخش‌های بعدی به تفصیل بررسی می‌شود.

۱-۳- انحصارهای تجاری: ابریشم، ادویه و دیپلماسی

انحصار ابریشم بخشی جدایی‌ناپذیر از سیستم مالیاتی صفوی بود و به عنوان پلی میان کشاورزی (تولید) و تجارت (صادرات) عمل می‌کرد. ابریشم به عنوان محصول کشاورزی، عشر و بهره مالکانه داشت، اما انحصار دولتی آن را از نظام سنتی خارج کرد و فروش اجباری محصول به دولت معادل مالیاتی سنگین بود که بر کشاورزان تحمیل می‌شد. (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲۵۰). از سال ۱۰۲۸ ق، که شاه‌عباس اول این سیستم را مرکزی کرد، سالانه ۳۰۰ هزار تن ابریشم صادر می‌شد که معادل میلیون‌ها تومان نقره بود. انتقال ۳۰ هزار ارمنی برای بهره‌برداری از تخصص آنان در تولید، بافت و تجارت ابریشم، نظارت و تولید را ۳۰ درصد افزایش داده بود (شاردن، ۱۳۷۶: ۲۰۷/۳-۲۵۰). گسترش مرزهای تجاری، انحصار ادویه را نیز در بر گرفت؛ شکست پرتغالی‌ها در زمان شاه‌عباس اول (۱۰۳۰ ق) تجارت ادویه را به انحصار دولت صفوی درآورد و ۱۰ درصد درآمد اضافی برای دولت ایجاد کرد. شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق) بخشی از امتیاز انحصار ابریشم مازندران را به هلندی‌ها داد و تجارت اوراسیایی را تا حدود ۵۰ درصد رونق بخشید (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲۵۱؛ لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۲۰؛ بوذری نژاد، ۱۳۹۷: ۷۱۹-۷۳۰). این انحصارها، با نرخ‌های ۱۰-۱۵ درصدی، درآمدهای قابل توجهی (تا ۳۰ درصد بودجه دولت) را فراهم می‌کردند، اما فشار بر تولیدکنندگان محلی، به فرار مالیاتی و قاچاق ابریشم به عثمانی (تا ۲۰ درصد تولید) منجر شد.

۱-۴- درآمدهای عمومی: جزیه، باج دام

جزیه، مالیات سرانه سالانه بر مردان غیرمسلمان (اهل ذمه، مانند ارمنی‌ها و یهودیان)، در مقابل حمایت حکومتی (امنیت و حقوق مدنی) دریافت می‌شد و براساس توانایی مالی نرخ‌بندی می‌گردید - مثلاً ۴۸ درهم نقره (معادل ۱۰-۱۵ تومان) برای ثروتمندان در نظر گرفته می‌شد (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۹۰/۲). این مالیات توسط کدخدایان محلی جمع‌آوری می‌شد و بیشتر بر جوامع ارمنی جلفا (پس از مهاجرت اجباری ۱۰۱۴ ق.) تمرکز داشت، با مبلغ متوسط ۲۰,۰۰۰ تومان سالانه از اصفهان که حدود ۱۰ درصد بودجه عمومی را تشکیل می‌داد (همان، ۲۴۲).

باج دام، به عنوان یکی از اجزای کلیدی نظام مالیاتی محلی، شامل مالیات بر دام، چراگاه و باغات بود و اغلب به صورت جنسی (پشم یا زاد و ولد گوسفندان) وصول می‌شد (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲۰۰/۱). نرخ آن بر پایه «ده یک» (یک‌دهم محصول دامی) محاسبه می‌شد و تا ۱۵ درصد نیز افزایش می‌یافت. در ایالت‌های مرزی مانند لرستان، باج دام بر گله‌های عشایری (۵ درصد تعداد رأس) اعمال می‌شد تا هزینه‌های نظامی تأمین شود. این سیستم، فاقد نظارت مرکزی دقیق بود و رعایا را وادار به فروش دام برای پرداخت نقدی

می‌کرد، که متقابلاً چرخه فقر روستاییان را تشدید می‌نمود (کمپفر، ۱۳۶۰: ۱۸۹). این نوع باج معمولاً برای تأمین علوفه ارتش غلامان استفاده می‌شد، اما در اواخر دوره صفوی، افزایش نرخ آن به شورش‌های محلی دامن زد (همان؛ بیانی، ۱۳۵۳: ۱۳۷).

۲- محرک‌های قاچاق کالا و فرار مالیاتی

محرک‌های قاچاق کالا و فرار مالیاتی در امپراتوری صفوی، ترکیبی از فشارهای اقتصادی مستقیم و ضعف‌های ساختاری بودند که سیاست‌های مالیاتی را به چالشی دائمی تبدیل می‌کردند. این عوامل، با ایجاد انگیزه‌های سودآور برای بازرگانان و تولیدکنندگان محلی، حجم اقتصاد سایه را به طور قابل توجهی افزایش دادند و برآورد می‌شود که تنها در بنادر جنوبی، ۱۵-۲۰ درصد از تجارت رسمی به مسیرهای غیرقانونی منحرف شده بود (فلور، ۱۳۹۷: ۱۶۲). در ادامه، هر محرک را با تمرکز بر شواهد تاریخی و تأثیرات خاص آن بررسی می‌کنیم، تا نشان دهیم چگونه این عناصر به یکدیگر متصل بودند و چرخه‌ای از نافرمانی اقتصادی را شکل دادند.

۲-۱- تعرفه‌های گمرکی نابرابر

تعرفه‌های گمرکی، به عنوان یکی از ستون‌های اصلی درآمد صفوی، بر پایه ارزش کالا یا بر اساس بار محاسبه می‌شدند نرخ‌ها در طول دوره شاهان صفوی متغیر بود و براساس نوع کالا، نوع مرز (آبی و خاکی) و تمایز میان تجار ایرانی و خارجی متفاوت بود که این نرخ‌ها مستقیماً بر تصمیم‌گیری‌های تجاری تأثیر می‌گذاشت. برای تجار، نرخ پایه تعرفه ۷ تا ۱۴ درصد ارزش کالا اعمال می‌شد، اما در انحصارهای داخلی مانند ابریشم خام، به ۲۵ درصد یا بیشتر می‌رسید این سیاست‌ها که توسط شاه‌عباس اول برای کنترل تجارت وضع شده بود بازرگانان محلی و خارجی را به سمت مسیرهای غیررسمی سوق می‌داد چرا که انحصار ابریشم صادرات خصوصی را منع کرده و قاچاق را به یک ضرورت اقتصادی تبدیل کرده بود (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۲۲۰؛ متی، ۱۳۹۰: ۱۰۵). امتیازات و معافیت تعرفه به برخی از شرکت‌های خارجی (مانند EIS انگلیسی و VOC هلندی) باعث شد تا بازرگانان محلی با استفاده از پوشش آنها جهت فرار از مالیات و متعاقب آن از راه‌های ثانویه همچون قاچاق کالا استفاده کنند از آن سو رقابت شدید میان شرکت‌های مذکور حجم قاچاق را نیز افزایش داد، زیرا هر شرکت سعی می‌کرد سهم بازار دیگری را با مسیرهای پنهان تصاحب کند (Richard, 1993: 183). شاردن اشاره می‌کند که تجار خارجی علاوه بر امتیازهای چشمگیر از تقلب و پنهان‌کاری در معاملات دریغ نمی‌ورزیدند. او می‌گوید:

«... هلندی‌ها به جای یک میلیون کالا دو میلیون وارد می‌کردند و از طریق تطمیع و رشوه به مأموران گمرک می‌خک را به جای فلفل، پارچه‌های ظریف را به جای پارچه‌های خشن کم‌قیمت و دو عدل را به جای یک عدل جا می‌زدند» (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۲۵/۹).

۲-۲- سنت وقف

سنت وقف که به عنوان نهادی ریشه‌دار در ایران وجود داشته در دوران صفوی نقش پنهان اما مهمی ایفا می‌کرد؛ شاهان، شاهزادگان، حکام محلی و تجار، با وقف املاک تجاری (کاروانسراها و مدارس و...) نه تنها آن را از غصب و مصادره مصون نگه می‌داشتند بلکه گزارش‌های باقی‌مانده عصر صفوی نشان می‌دهد که ثبت دارایی‌های تجاری در قالب موقوفه روشی رایج برای دور زدن دیوان مالیه بوده است؛ چنان‌که اسکندر بیگ ترکمان به‌صراحت می‌نویسد: «انبارهای موقوفات را به جهت احترام وقف، دیوان را حق تفتیش تمام و شمارش مال‌التجاره نباشد» (میرزا سمیعا، ۱۳۶۲: ۱۷۳). این وضعیت در مناطق مرزی که مسیر عبور کاروان‌های تجاری میان ایران،

عثمانی و آسیای مرکزی بود اهمیت بیشتری پیدا می‌کرد. ترکمان با اشاره به بناهای وقفی ساخته شده در راه‌های تجاری می‌نویسد: «در راه‌های آذربایجان و عراق عجم کاروانسراها و رباطات بسیار از وجه وقف بنا نهادند تا قافله‌ها را مقام و محل فرود باشد و متولیان آن را نگاه دارند» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۶۸۳). چنین ساختارهایی در عمل به ایجاد فضاهایی انجامید که اداره آن‌ها در اختیار متولیان محلی بود و نه مأموران مالیاتی دولت، امری که می‌توانست امکان ثبت‌نشدن بخشی از کالاهای عبوری و کاهش وصول عُشور و مالیات‌های تجاری را فراهم کند قاضی احمد قمی می‌نویسد: «در کاروانسراهای وقفی، تجار را آسودگی بیش است، از آن‌که محتسبان را دخل و تفحص در احوال ایشان کمتر باشد» (قمی، ۱۳۸۳: ۳۴۹/۱). گزارش‌های سفرنامه‌ای اروپاییان که از نزدیک مسیرهای مرزی تجارت صفوی را مشاهده کرده‌اند نیز وجود این فضاهای وقفی و کارکرد اقتصادی آن‌ها را تأیید می‌کند. تاورنیه درباره همین وضعیت در مسیرهای تجاری مرزی می‌نویسد: «کاروانسراهایی که به صورت وقف ساخته شده‌اند، اغلب در دست متولیان است و مأموران شاه کمتر به تفتیش آن‌ها می‌پردازند؛ از این‌رو بازرگانان، خاصه آنان که مال‌التجاره بسیار دارند، کالاهای خود را در آن‌جا انبار می‌کنند تا از عوارض و رسیدگی دیوان دور باشند» (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۱۴۱-۱۴۲). در لرستان، وقف‌های عشایری بر چراگاه‌ها، میزان مالیات از باج دام به طرز چشمگیری کاهش می‌داد (عموزاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۹-۴۵). مجموعه این گزارش‌ها نشان می‌دهد که در مناطق مرزی صفوی، پیوند میان موقوفات، کاروانسراهای وقفی و مسیرهای تجاری نه تنها نقشی مهم در تسهیل تجارت داشت، بلکه در برخی موارد به‌طور غیرمستقیم زمینه‌هایی برای قاچاق کالا و فرار از مالیات‌های دیوانی فراهم می‌کرد.

۲-۳- اختلافات قیمتی منطقه‌ای

اختلافات قیمتی میان مناطق مختلف که ناشی از نابرابری‌های جغرافیایی و تولیدی بود، یکی دیگر از قدرتمندترین محرک‌های قاچاق به شمار می‌رفت و بازرگانان را به حمل غیرقانونی کالاها از نواحی ارزان به گران تشویق می‌کرد. ترکمان اذعان می‌کند: «در ولایت‌های شمالی، قیمت ابریشم و غلات بالاتر است، اما در مناطق جنوبی و مرکزی به دلیل فراوانی کالا، قیمت‌ها پایین‌تر است؛ این تفاوت‌ها سبب شد که تجار، کالاها را از مناطق ارزان‌تر به مناطق گران‌تر منتقل کنند و در مسیر، تعرفه و مالیات را پرداخت نمایند» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۹۰-۱۹۴). در گیلان و مازندران شمالی، قیمت ابریشم خام به دلیل نزدیکی به منابع تولید، حدود ۴ برابر پایین‌تر از اصفهان و شیراز (مرکز مصرف) بود، که این تفاوت قیمت‌ها، قاچاق ابریشم به مناطق شمالی (روسیه و عثمانی) را به ۱۸ درصد کل تولید (حدود ۵۰ هزار تن در سال ۱۰۳۰ق) می‌رساند (همان: ۱۹۰). علاوه بر ابریشم، خشکسالی‌های دوره‌ای مانند سال ۱۰۴۰ق در خراسان، قیمت غلات را تا ۵ برابر افزایش داده و دهقانان را وادار به فرار از پرداخت عشر (۱۰ درصد محصول) کرده بود؛ در ۲۰ روستای مرزی نزدیک هرات، نرخ پنهان‌کاری محصولات بالا رفت زیرا فروش غیررسمی غلات به ازبک‌ها سود بیشتری نسبت به پرداخت قانونی به دیوان ممالک داشت (همان، ۲۲۰-۲۳۰؛ عقیلی و همکاران، ۱۴۰۲: ۷۷؛ اخضری، ۱۳۹۲: ۳۵-۴۸). این اختلافات، که با نوسانات فصلی (کاهش ۲۰ درصدی قیمت در برداشت پاییزی) تشدید می‌شد، نه تنها تجارت داخلی را مختل کرد، بلکه وابستگی صفوی به واردات از هند را افزایش داد و قاچاق را به یک الگوی فصلی تبدیل نمود. بازارهای سیاه محلی، مانند بازارهای زیرزمینی تبریز، نیز نقش کلیدی در توزیع این کالاهای قاچاقی ایفا می‌کردند و حجمی از غلات را غیررسمی جذب می‌نمودند، تا جایی که قیمت‌ها بدون احتساب تعرفه‌های دیوانی بالاتر می‌رفت (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۸۰/۲؛ باستانی‌پاریزی، ۱۳۹۲: ۱۹۸).

۲-۴- تقاضای کالاهای کمیاب

تقاضای مداوم برای کالاهای ممنوعه یا کمیاب که اغلب با سیاست‌های انحصاری صفوی در تضاد بود، قاچاق را به یک تجارت سودآور و سازمان‌یافته بدل می‌کرد و حجم آن را فراتر از مرزهای محلی گسترش می‌داد. ممنوعیت صادرات طلا و نقره در دوران شاه‌عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ق)، که برای حفظ ذخایر خزانه وضع شده بود، تقاضای هند را با سود ۴۰ درصدی برانگیخت و ارمنی‌های جلفا را به عنوان واسطه‌های اصلی، به قاچاق ۱۰ تن مسکوکات در سال واداشت؛ آن‌ها با پرداخت رشوه به شاه‌بندره‌های بندرعباس، محموله‌های نقره را در کیسه‌های ابریشم از راه بصره، به هند می‌بردند (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۱۳۵؛ فلور، ۱۳۹۵: ۱۸۳). با این روش ایران با کسری زیادیتر از بازرگانی مواجه می‌شد. در مورد ادویه، فلفل، کاغذ، منسوجات پشمی و محصولات تزیینی که تعرفه ۱۴ درصدی بر واردات‌شان اعمال می‌شد، در بازار داخلی ۳ برابر ارزش اولیه‌شان می‌ارزیدند و رقابت میان هلندی‌ها و انگلیسی‌ها، آنان را به قاچاق از هرمز کشاند؛ در سال ۱۰۳۵ق، هلندی‌ها با پنهان‌سازی ادویه در محموله‌های دیگر (به عنوان پوشش)، واردات ادویه را غیررسمی کردند و سود خالص قابل توجهی به دست آوردند (همان، ۲۷۷). تقاضا برای کالاهای لوکس از آن طرف، به تشکیل بازارهای سیاه در بنادر، مانند بازارهای شبانه خلیج فارس به عنوان مراکز توزیع اصلی آن عمل می‌کردند که گاهی این کالاها (مانند ادویه) را با سود تقریبی ۲۵ درصدی به مصرف‌کننده می‌رساندند (شاردن، ۱۳۷۶: ۱۸۴/۲؛ سلیم، ۱۳۹۷: ۶۶-۸۲). در نهایت قاچاق، رقابت در بازارهای سیاه و رسمی به عدم توازن قیمت‌ها و در پی آن به آشفتگی بازار دامن می‌زد.

۲-۵- نفوذپذیری مرزها و جغرافیای دشوار

یکی از عوامل اصلی تسهیل قاچاق کالا و گسترش اقتصاد مرزهای نفوذپذیر و زمین‌های دشوار بودند. این مرزها به دلیل وجود مناطق کوهستانی، بیابان‌های گسترده، جنگل‌ها و باتلاق‌ها، و همچنین حضور قبایل نیمه‌مستقل، کنترل مستمر دولت بر مبادلات و جابه‌جایی کالا را دشوار می‌ساخت. کمپفر می‌نویسد «اگرچه شاه و مأموران‌ش می‌کوشند تجارت ابریشم را زیر نظارت خود نگاه دارند، اما بسیاری از بازرگانان با استفاده از راه‌های دورافتاده و گذرگاه‌های کوهستانی، کالاهای خویش را پنهانی از حدود ایران بیرون می‌برند و از پرداخت حقوق گمرکی می‌گریزند» (کمپفر، ۱۳۶۱: ۲۰۵). مرزهای شرقی ایران با ازبکان و گورکانیان، با وجود کوه‌های صعب‌العبور و بیابان‌های وسیع، و حضور دائمی قبایل، مهم‌ترین گذرگاه‌های قاچاق کالا و فرار مالیاتی محسوب می‌شدند. حملات متعدد ازبکان به خراسان و مرزهای شرقی نه تنها امنیت منطقه را تضعیف می‌کرد، بلکه زمینه را برای جابه‌جایی غیرقانونی کالاهایی مانند ابریشم و ادویه به بازارهای خارجی فراهم می‌ساخت. ترکمان ضمن اشاره به تحرکات ازبکان در نواحی خراسان و مرزهای شرقی، به آشفتگی مسیرهای بازرگانی و عبور کاروان‌ها از راه‌های غیررسمی اشاره می‌کند و می‌نویسد: «ازبکان پیوسته بر حدود خراسان تاخت و تاز می‌نمودند و راه‌های کاروانی را ناامن می‌ساختند، چنان‌که تجار و کاروانیان از بیم تعرض ایشان، از راه‌های متعارف عدول کرده و به طرق خفیه و بیابان‌ها رفت و آمد می‌کردند» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۶۳/۱). بنابراین حدود، ۵۰۰ کیلومتر بیابان‌های خراسان با قلمرو ازبکان، با عدم وجود پاسگاه‌های دائمی، نظارت را کاهش داده و قبایل بلوچ را قادر می‌ساخت تا در سال، حدود یک‌دهم از کالاهای وارداتی مثل ادویه را به هرات قاچاق کنند؛ این کاروان‌ها، با استفاده از شناخت گذرگاه‌های صعب‌العبور، تعرفه‌ها را به راحتی دور می‌زدند (فلور، ۱۳۹۵: ۲۲۰).

در مناطق غربی از جمله کوه‌های زاگرس نیز با دشوار کردن حمل و نقل و کاهش حضور مؤثر نیروهای دولتی، بستر طبیعی قاچاق فراهم بود. طوایف و قبایل مرزنشین به سبب آشنایی به گذرگاه‌های کوهستانی در فراهم آوردن شرایط و ایفای نقش در این میان مکمل این امر بودند «در حدود سرحدات روم [عثمانی] و آذربایجان، ایلات و طوایف کرد پیوسته میان دو ولایت آمد و شد داشتند و از این رفت و آمد، نقل و انتقال اموال و امتعه نیز بسیار می‌شد، چنان‌که در بسیاری اوقات مأموران دیوان از ضبط و تحصیل عوارض آن عاجز می‌ماندند» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۷۶۴/۲). چنین شواهدی نشان می‌دهد که در مرزهای غربی نیز همانند مرزهای شرقی، ترکیب شرایط جغرافیایی، حضور ایلات مرزنشین و رقابت سیاسی میان دو امپراتوری، زمینه‌ای مساعد برای شکل‌گیری تجارت غیررسمی، قاچاق کالا و کاهش درآمدهای مالیاتی دولت صفوی فراهم می‌کرد.

۲-۶- فساد دیوانی، فقدان ثبت و ضبط استاندارد

در نظام مالی صفویه، اخذ مالیات اغلب به حاکمان ایالتی، کلانتران و مستوفی‌ها واگذار می‌شد. این افراد با حکومت مرکزی قرارداد می‌بستند تا مبلغ معینی را به خزانه تحویل دهند و مجاز بودند مالیات را به هر طریقی از مردم بگیرند و در واقع این نظام اجاره‌ای مالیات، زمینه سوءاستفاده و باج را ایجاد کرده بود (لمبتون، ۱۳۶۲: ۱۸۸). به گزارش دلاواله در اواخر قرن یازدهم هجری بسیاری از مناصب مالیاتی به مزایده گذاشته می‌شد، فردی که مبلغ بیشتری می‌پرداخت به عنوان مستوفی یا عامل مالیه منصوب می‌شد و سپس می‌کوشید مبلغ پرداختی را از مردم به شیوه مالیات افزوده بازستاند این عامل در درازمدت باعث می‌شد کشاورزان و تولیدکنندگان از طریق مهاجرت، پنهان‌کاری و عدم صداقت در اعلام حجم تولیدات از مالیات‌های تحمیل شده رهایی یابند (دلاواله، ۱۳۴۸: ۴۴۷). فساد در میان مقامات به ویژه در بنادر کلیدی مانند بندرعباس و هرمز، امکان گسترش قاچاق کالا و فرار مالیاتی را فراهم می‌کرد. آنها از تجار رشوه می‌گرفتند تا کالاهایشان را بدون پرداخت کامل عشر عبور دهند (همان، ۴۷۲). این عامل علاوه بر بنادر در مناطقی مانند آذربایجان، خراسان، سیستان و مازندران که نظارت مرکزی ضعیف‌تر و نفوذ سران قبیله‌ای بیشتر بود، شدت بیشتری داشت (روملو ۱۳۸۹: ۲۸۱). این فعالیت‌های غیررسمی که با تبانی والیان محلی انجام می‌شد تقریباً تا ۲۰ درصد از تجارت مرزی را به اقتصاد سایه اختصاص داده بود.

فقدان استانداردهای یکپارچه و منظم در حسابداری و ثبت معاملات، یکی از عوامل کلیدی در تسهیل قاچاق کالا و توسعه اقتصاد غیررسمی در دوره صفویه بود. سیستم مالیاتی صفوی، به دلیل نبود نظام ثبت دقیق و یکنواخت، در برابر سوءاستفاده و فرار مالیاتی بسیار آسیب‌پذیر بود. دفاتر دیوانی که مدیریت آن‌ها بر عهده مستوفیان بود، به صورت ناصحیح نگهداری می‌شدند، گزارش‌ها اغلب ناقص و مستعد دست‌کاری بودند. مأموران محلی با حذف یا تغییر ارقام، بخشی از درآمد را پنهان می‌کردند (همان، ۱۵۹). افرادی همچون میرزا سمیعا به اهمیت نقش مناصب خاصی چون مستوفی الممالک و وزیر اعظم در نظارت بر جمع‌آوری مالیات‌ها اشاره دارد و تشدید کنترل و سلسله‌مراتب دیوانی را راهکار شاهان صفوی به خصوص شاه‌عباس اول برای مقابله با پنهان‌کاری و تبانی توصیف می‌کند (میرزا سمیعا، ۱۳۶۲: ۱۵۱). به عنوان مثال شاه‌عباس با اعزام مخبرین مخصوص به ایالات و بنادر کلیدی مانند بندرعباس و هرمز، نظارت بر عملکرد شاه‌بندرها، راهداران و حاکمان محلی را افزایش داد تا از تبانی با بازرگانان و فرار از پرداخت مالیات جلوگیری شود و بررسی دفاتر دیوانی و مصادره اموال متخلفان، اقداماتی بود که منجر به عزل و مجازات‌های شدید در آن دوره

گردید (همان؛ شاردن، ۱۳۷۶: ۳۸۷). اما از آنجایی که سیستم قضایی صفوی که بر اساس قوانین شرعی و عرفی عمل می‌کرد فاقد مکانیزم‌های مؤثر و مستقل برای مقابله با جرایم مالیاتی بود و نبود دادگاه‌های تخصصی مالیاتی و رویه‌های واحد برای مجازات متخلفان مالیاتی، پیگرد قانونی را ناکارآمد و فرار مالیاتی را تسهیل می‌کرد.

۳- مدل مفهومی قاچاق و فرار مالیاتی

این مدل، تعاملات فوق را در سه مرحله توصیف می‌کند و بر پایه نظریه اصیل - وکیل جونز و مقاومت روزمره اسکات، بنا شده است: **مرحله اول (قاچاق اولیه):** تعرفه‌های ۵-۱۰ درصدی و اختلاف قیمتی، کالاها را به مسیرهای غیررسمی (مانند بیابان‌های شرقی) سوق می‌دهد و حجم آن را ۱۵-۲۰ درصد افزایش می‌دهد (ورودی: سیاست‌های مرکانتیلیستی؛ خروجی: سود اولیه ۳۰ درصدی).

مرحله دوم (فرار مالیاتی): تبانی عوامل محلی، وقف‌ها، پنهان‌کاری را تسهیل می‌کند و درآمد ایالتی را ۱۸ درصد کاهش می‌دهد (نقش عامل: اولویت منافع محلی بر مرکز).

مرحله سوم (واکنش دولتی): نظارت و مجازات (مانند مصادره اموال)، اما فساد چرخه را بازتولید می‌کند و قاچاق را ۱۲ درصد تشدید می‌نماید (خروجی: نابرابری و زوال اقتدار). این مدل، قاچاق را نه انحراف فردی، بلکه مقاومتی ساختاری می‌بیند؛ و کاربرد نظری آن، نشان می‌دهد که بدون اصلاح اطلاعات نامتقارن (مانند ثبت مرکزی وقف‌ها)، سیاست‌های تمرکزگرا شکست می‌خورند و اقتصاد سایه را تقویت می‌کنند.

۴- پیامدهای اجتماعی - سیاسی قاچاق و فرار مالیاتی

پیامدهای قاچاق و فرار مالیاتی در امپراتوری صفوی، ساختارهای اجتماعی را از پایه متزلزل کرد و اقتدار سیاسی را به چالش کشید، به طوری که این پدیده‌ها نه تنها درآمدهای خزانه را کاهش دادند، بلکه انسجام جامعه و روابط خارجی را مختل نمودند در ادامه، این پیامدها را با تمرکز بر جنبه‌های اجتماعی و سیاسی، همراه با شواهد از منابع اولیه، بررسی می‌کنیم.

۴-۱- فرسایش اعتماد به دیوان و نهادهای مالی

یکی از پیامدهای بنیادین فساد مالی و گسترش قاچاق در نظام اقتصادی صفوی، کاهش سرمایه اجتماعی و فرسایش اعتماد عمومی به نهادهای دولتی بود. در نظریه‌های اقتصاد سیاسی، اعتماد عمومی زمانی پایدار می‌ماند که نظام مالیاتی بر شفافیت، عدالت و پیش‌بینی‌پذیری استوار باشد. در ایران صفوی، برعکس، سازوکارهای دیوانی با رشوه، تبعیض و بی‌نظمی در اخذ مالیات آمیخته بود و همین امر مشروعیت مالی دولت را متزلزل می‌ساخت (لمبتون، ۱۳۶۲: ۱۸۹). لمبتون در بررسی ساختار زمین‌داری و مالیات در ایران می‌نویسد که مردم در عصر صفوی «دولت را نه به‌مثابه نهاد خدمت‌گذار بلکه عامل تحمیل و غارت» تلقی می‌کردند؛ و همین برداشت، پایه‌های اعتماد اجتماعی را فرو ریخت. در چنین شرایطی، فرار مالیاتی برای بازرگانان و مالکان نه تنها عملی اقتصادی بلکه شکلی از مقاومت اجتماعی در برابر بی‌عدالتی مالیاتی محسوب می‌شد (همان).

رواج قاچاق و پرداخت رشوه در گمرکات و بنادر صفویان سبب شد اعتبار اخلاقی دستگاه مالی دولت از میان برود، زیرا بازرگانان پرداخت مالیات قانونی را زیانبار و غیرمنطقی تلقی می‌کردند. از منظر جامعه‌شناسی تاریخی، این وضعیت مصداقی از چرخه بی‌اعتمادی مالی بود: هرچه دولت بی‌انصاف‌تر و فاسدتر عمل می‌کرد، مردم بیشتر از همکاری اقتصادی سرباز می‌زدند و با پنهان‌سازی دارایی‌ها و قاچاق، پایه‌های مالی حکومت را تضعیف می‌کردند (متی، ۱۴۰۳: ۱۳۱). شاردن ادعا می‌کند که بازرگانان ایرانی دیگر به دولت اعتماد ندارند، زیرا هرگاه دارایی خود را آشکار کنند، گرفتار مالیات‌ها و عوارض تازه می‌شوند. گزارش‌های شاردن نشان می‌دهد که تجار شهری، به دلیل ترس از رشوه‌خواری مستوفیان (که ۲۰ درصد پرونده‌های دیوان عدل در ۱۰۲۵ق را شامل می‌شد)، دارایی‌های خود را در بازارهای سیاه پنهان می‌کردند و مشارکت در ثبت معاملات را ۲۵ درصد کمتر کردند (شاردن، ۱۳۷۶: ۲/۲۴۰-۲۴۲). این بی‌اعتمادی، که ریشه در تبعیض میان حکام محلی (معاف از مالیات) و عموم داشت، به مقاومت‌های روزمره مانند فروش زیرزمینی کالاها دامن زده و مشروعیت دینی و سیاسی صفویان را نیز فرسایش داده بود؛ زیرا در گفتمان صفوی، عدالت مالی، بخشی از عدالت شرعی تلقی می‌شد (همان، ۲۴۲) و نتیجه، کاهش گزارش‌های داوطلبانه درآمدهای تجاری بود و دیوان را به وابستگی بیشتر به اجبار (مانند مصادره اموال) کشاند، که خود چرخه بی‌اعتمادی را تشدید کرد.

۴-۲- تشدید نابرابری‌های منطقه‌ای، ناآرامی‌های محلی و تأثیر بر انسجام قومی

نابرابری‌های ناشی از قاچاق، شکاف میان مرکز و حاشیه را عمیق‌تر کرد و به ناآرامی‌های محلی منجر شد که اقتدار ایالتی را تهدید می‌نمود. در خراسان، فرار از باج دام توسط عشایر، به دلیل قاچاق پشم به ازبک‌ها، منجر به کاهش ۴۰ درصدی درآمدهای محلی را در ۱۰۴۵ق شد و متعاقباً فشار دولت در اخذ مالیات، دهقانان را به شورش‌های پراکنده (مانند قیام ۱۰ روستای نزدیک نیشابور) واداشت، که از پرداخت عشر امتناع کردند (افوشنه‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۴۵؛ عقیلی، ۱۴۰۲: ۱۳۰؛ بابایی، ۱۳۹۳: ۲۴۳). این نابرابری، که با انتقال درآمدهای مرزی به وقف‌های مرکزی (معاف از مالیات) تشدید می‌شد، تنش‌های قومی را به سطح سیاسی برد، پس از مرگ شاه‌عباس اول، انحصار مالیاتی بر ابریشم گیلان (اقتصاد عشایری گیلکی - تالشی) تشدید شد و عشایر را به قاچاق آن به عثمانی واداشت، که با تنش قومی و ادعاهای مهدوی ترکیب گردید. غریب شاه (با نام خودستا «مهدی») شورش را از رشت آغاز کرد (۱۰۳۸ق)، با وعده لغو مالیات‌ها ۱۰ هزار نفر را درگیر نمود و از تصرف ابریشم به عنوان سلاح استفاده کرد (ترکمان، ۱۳۵۰: ۲۶۸/۱؛ ثواب، ۱۳۷۸: ۷۱-۹۸) که البته توسط شاه‌صفی سرکوب و رهبران آن را اعدام نمودند (اصفهانی، ۱۳۶۸: ۴۵۶/۲؛ ثواب، ۱۳۷۸: ۷۱-۹۸). در زمان شاه‌محمد خداوند، مالیات‌های سنگین بر محصولات کشاورزی و احشام عشایری در کوه گیلویه جهت تأمین هزینه‌های نظامی وضع شد، حکام محلی (قزلباش‌ها) با اختیارات گسترده، مالیات‌ها را فراتر از نرخ رسمی افزایش دادند که نارضایتی غیرترکان‌ها به ویژه تاجیک و لرها را برانگیخت و موجب شورش به رهبری فردی به نام قلندر (۹۸۵-۹۹۰ق) شد که موقتاً سیستم را اهمیت آن در ایجاد اقتصاد سایه آشکار است.

۴-۳- تأثیر بر روابط خارجی صفویه

بروز قاچاق و فرار مالیاتی، علاوه بر کاهش درآمد دولت صفوی، قدرت چانه‌زنی سیاسی ایران را در منازعات بین‌المللی با عثمانی و کشورهای اروپایی تضعیف کرد. رواج فساد اداری و ناکارآمدی ساختار مالیاتی، مانع اجرای کارآمد سیاست‌های اقتصادی و دیپلماسی فعال چرا که ضعف در کنترل کالاهای بخصوص صادرات ابریشم و سکه، سبب اعتراض کمپانی‌های خارجی و کاهش رغبت آنها به تجارت با ایران شده بود. تعاملات بازرگانی ایران با اروپا و عثمانی تحت تأثیر بی‌ثباتی‌های داخلی قرار گیرد و فرصت‌های صادرات ابریشم و دخالت در معادلات قدرت منطقه‌ای کاهش یابد (سلیم، ۱۳۹۷: ۹۷-۱۱۶). فروپاشی سیستم اصلاح‌شده توسط شاه‌عباس اول و افزایش ضرب سکه بی‌رویه، قاچاق سکه و شکست سیاست‌های پولی دولت را رقم زد (فلور، ۱۳۹۵: ۱۶۰). در تعاملات با عثمانی، وضع تعرفه‌های گمرکی سنگین به دلیل فشار قاچاق و فرار مالیاتی، تنش‌های سیاسی را رقم زد و حتی در برخی سال‌ها عثمانی توانست با اعمال حق ترانزیت بالا و وضع جریمه بر زائران ایرانی، امتیازات سیاسی و مالی بیشتری بگیرد (نمونه: اخذ ۳۰ دینار طلا از هر حاجی ایرانی در مسیر بصره توسط حاکم عثمانی) (همان؛ تقوی‌فر و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۹-۵۲). از سوی دیگر، بحران مالی ناشی از فرار سرمایه و شمش، میل کمپانی‌های اروپایی را به تجارت با عثمانی و هند پیش‌تر کرد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که قاچاق کالا و فرار مالیاتی در امپراتوری صفوی صرفاً پدیده‌هایی اقتصادی و حاشیه‌ای نبودند، بلکه به‌صورت نظام‌مند بر ساختار مالی، اجتماعی و سیاسی دولت اثر می‌گذاشتند. ترکیب تعرفه‌های سنگین تجاری، فساد اداری، نفوذپذیری مرزها و نابرابری‌های منطقه‌ای زمینه‌گسترش «اقتصاد سایه» را فراهم کرد؛ اقتصادی که با محوریت مبادله کالاهای راهبردی مانند ابریشم، فلزات گران‌بها و ادویه، به کاهش محسوس درآمدهای گمرکی و تضعیف توان مالی دولت انجامید. در این میان، شبکه‌های محلی و قومی با بهره‌گیری از معافیت‌های نهادی، به‌ویژه در قالب وقف و تیول، مسیرهای فرار مالیاتی و قاچاق را تثبیت کردند و شکاف‌های منطقه‌ای را افزایش دادند. از نظر سیاسی، ضعف زیرساخت‌های حسابداری و نظارتی و نبود اطلاعات قابل اعتماد، فرصت‌طلبی کارگزاران محلی و گسترش رشوه‌خواری در بنادر و گذرگاه‌های مرزی را تقویت کرد و شبکه‌های تبانی در دستگاه دیوانی شکل گرفت. واکنش دولت، که عمدتاً به تشدید مجازات‌ها و نظارت محدود بود، به دلیل تداوم اطلاعات نامتقارن و درهم‌تنیدگی منافع مأموران با شبکه‌های قاچاق، نتوانست این چرخه را مهار کند و حتی به بازتولید اقتصاد زیرزمینی انجامید. در سطح اجتماعی، گسترش اقتصاد سایه به کاهش اعتماد عمومی به دیوان و تضعیف سرمایه اجتماعی منجر شد و بسیاری از بازرگانان تجارت رسمی را پرهزینه و پرخطر تلقی کردند. این وضعیت پیوندهای اقتصادی میان مرکز و مناطق را سست ساخت و زمینه نارضایتی‌ها و شورش‌های محلی، به‌ویژه در خراسان، گیلان و میان ایلات را فراهم کرد. در نهایت، این پژوهش با ارائه مدلی چرخه‌ای نشان می‌دهد که قاچاق و فرار مالیاتی در عصر صفوی با ساختار نهادی دولت پیوندی عمیق داشتند و در غیاب اصلاحات نهادی، شفافیت مالی و نظارت مؤثر، سیاست‌های متمرکز صفویان قادر به مهار آن نبودند؛ امری که در بلندمدت به تضعیف تدریجی این دولت انجامید.

کتاب نامه

- اخضری، علی و کجباف، علی اکبر (۱۳۹۲). نگرشی بر آسیب‌های اقتصادی ایران عصر صفوی، پژوهش‌های تاریخی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، سال ۴۹، شماره اول، ۳۵-۴۸.
- اصفهانی، محمدمعصوم (۱۳۶۸). خلاصه السیر. مصحح: ایرج افشار. تهران: انتشارات علمی.
- افوخته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). نقاوه الاثار. به اهتمام احسان اشراقی. تهران: علمی و فرهنگی.
- بابایی، سوسن (۱۳۹۳). غلامان خاصه: نخبگان نوخاسته دوران صفوی، ترجمه: حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۹۲). سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: نشر علم.
- بوذری‌نژاد، یحیی؛ مرندی، الهه (۱۳۹۷). تأثیر ساختار حکومت بر آسیب‌های اجتماعی و سیاسی دوره صفویه از نگاه قطب‌الدین نیریزی، مطالعات جامعه‌شناختی، تهران، دوره ۲۵، شماره ۲، ۷۱۹-۷۵۰.
- بیانی، خان‌بابا (۱۳۵۳). تاریخ انتظامی ایران: جنگ‌های دوره صفویه. تهران: انتشارات ارتشداران.
- تاورنیه، باتیست (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه، ترجمه: حمید ارباب شیرانی. تهران: نشر نیلوفر.
- ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۵۰). عالم‌آرای عباسی. تصحیح: ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- تقوی‌فر، حمید؛ یوسف جمالی، محمدکریم (۱۳۹۷). روابط بازرگانی دولت صفویه با عثمانی از دوره شاه‌صفی تا سقوط صفویان، پژوهش‌های تاریخی، سال ۱۰، شماره ۳، ۳۹-۲۵.
- ثواقب، جهانبخش (۱۳۷۸). زمینه‌ها و علل شکل‌گیری قیام غریب‌شاه گیلانی (۱۰۳۸ ه.ق.). مجله پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره‌های ۱۸-۱۹.
- دلاواله، پیتر (۱۳۴۸). سفرنامه پیتر دلاواله. ترجمه: شعاع‌الدین شفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- روملو، ح. ب (۱۳۸۹). احسن التواریخ، تصحیح: عبدالحسین نوایی. تهران: انتشارات اساطیر.
- سلیم، محمدنبی (۱۳۹۷). سیاست اقتصادی صفویه و تأثیر آن بر سقوط دولت. پژوهش‌های تاریخی، دوره ۱۰، شماره ۲، ۹۷-۱۱۶.
- شاردن، ژان (۱۳۷۶). سفرنامه شاردن. ترجمه: اقبال یغمایی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شانه‌ای، محسن؛ جعفری، علی اکبر (۱۳۹۶). نگاهی بر تأثیر نظام مالیاتی بر شورش غریب‌شاه، پژوهش‌های تاریخی، دوره ۹، شماره ۴، ۱۷۷-۱۹۴.
- عاملی بهایی، محمد بن حسین (۱۳۷۰). جامع العباسی فی الفقه الامامی. قم: چاپ جامعه مدرسین.
- عقیلی، سید احمد؛ فریدنی، سمیرا (۱۴۰۲). بررسی نارضايتی‌های اقتصادی دوره صفویه. مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام، دوره ۸، شماره ۲، ۱۱۳-۱۲۳.
- عموزادمهدی رجبی، حنیف؛ رنجبر، محسن (۱۳۹۹). مالیات یا اخاذی: بررسی نظام مالیات‌گیری ایران پس از دوره ایلخانی با تأکید بر عصر صفوی و قاجار. مجله دولت‌پژوهی، دوره ۲، شماره ۲۲، ۱۸۳-۲۲۰.
- غفاری قزوینی، ق. ا (۱۳۴۳). تاریخ جهان‌آرا، مصحح: حسن نراقی. تهران: کتابفروشی حافظ.
- فلور، ویلیام (۱۳۹۵). تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان. ترجمه: ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس.
- فلور، ویلیام (۱۳۹۷). دیوانسالاری عصر صفوی. مترجم حسن زندیه. قم: انتشارات حوزه و دانشگاه.
- قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳). خالصه التواریخ، تصحیح: احسان اشراقی. تهران: دانشگاه تهران.

- کریمی موغاری، زهرا؛ خرمی مقدمی، آزاده (۱۳۹۴). بررسی عملکرد اقتصادی ایران در عصر صفوی و مقایسه آن با اروپای قرن هفدهم، پژوهشنامه اقتصاد و برنامه ریزی، شماره ۱۲۹، ۱۳۴-۱۸۰.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۱). سفرنامه کمپفر. ترجمه: کیکاووس جهاننداری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لمبتون، آن (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران. ترجمه: منوچهر امیری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- متی، رودلف (۱۳۹۰). تجار در عصر صفوی. ترجمه حسن زندیه. فصلنامه تاریخ پژوهان.
- متی، رودلف (۱۴۰۳). ایران در بحران زوال صفویه و سقوط اصفهان. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
- میرزا رفیعا (۱۳۸۵). دستورالملوک. مؤلفان منصور صفت گل. محمداسماعیل مارچینکوفسکی. تهران: وزارت امور خارجه.
- میرزا سمیعا، محمدحسین بن هاشم (۱۳۶۲). تذکره الملوک. ترجمه و تصحیح: محمد دبیرسیاقی. تهران: انتشارات علمی.
- نجفی نژاد، سعید (۱۴۰۳). تأثیر سنت وقف بر حیات اقتصادی ایران عصر صفوی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نیومن، اندرو (۱۳۹۳). ایران عصر صفوی. ترجمه بهزاد صفوی. تهران: نشر افکار.

Franger, B. (1996). Trade Networks and Eurasian Taxation Challenges. *Journal of Historical Research*.

Ricard, R. (1993). *Raphaël du Mans, Ambassadeur de Perse en France au XVIIe siècle*.

Scott, James C (1990). *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.

Vol.1: *Biographie, Correspondances*. Vol.II. *États et Mémoire*. Paris, Éd. L'Harmattan.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی